

לימים נקשר מועד הופעתו של הרבעון 'קתדרה' בספטמבר 1976 למאורעות שהם מעבר להתפתחות האוטונומית של המחקר ההיסטורי. כך למשל נטען כי הופעתו הייתה אחת מהתוצאות של מלחמת ששת הימים, שחיוקה את העניין בתולדות ארץ-ישראל בכלל ובתולדות היישוב היהודי בפרט.¹ יש אפילו שראו בהופעתו חלק מהניסיון המודע והמכוון לכתוב את תולדות ארץ-ישראל בהתאם לסיפור הלאומי בגרסתו הציונית. במילים אחרות, כתב-העת הציטייר כמכשיר בשירותה של כתיבה היסטורית המודרכת על ידי השקפת עולם ואינטרסים.

הקישור הזה בין המאורעות ההיסטוריים ובין הופעת כתב-העת הוא כנראה בלתי נמנע. ייתכן בהחלט שחלק מההדד הציבורי הגדול שהרבעון זכה לו קשור ברוח התקופה, אבל הוצאתו לאור הייתה חפה מכל שיקול אידאולוגי.

★

כמה אירוני הדבר שחלק מהשחזור של ימיו הראשונים של הרבעון נסמך על הזיכרון האישי, ולכן ייתכן שבזיכרוןם של אחרים שליוו אותו בשנים הראשונות שמורות עובדות אחרות, ובוודאי עובדות נוספות.

1. ראו אצל יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57.

בסוף שנת 1975 התקשר אלי יהודה בן-פורת, מנהל 'יד יצחק בן-צבי', וביקש לפגוש אותי בתל-אביב. את שמו של יהודה לא שמעתי קודם לכן, ועל 'יד יצחק בן-צבי' ועל פעילותה ידעתי אז מעט מאוד. יהודה סיפר לי כי 'יד יצחק בן-צבי' הוציאה לאור עד 1975 שלושה ידיעונים, שסקרו את פעולותיה והביאו את תוכנן של הרצאות שנישאו במסגרת של 'קתדרה בעל-פה' (מתכונת של הרצאה מרכזית ושתיים-שלוש תגובות), אך הופעתם נפסקה. הוא ביקש לחדש את הפרסום וחיפש עורך מתאים. אסתר אשכנזי, אז מנהלת מחלקת ההדרכה של היד, שהכירה את שמי מרשימות ביקורת על ספרים בתולדות ארץ-ישראל והציונות שפרסמתי בעיתונות היומית, הציעה לו לפנות אלי. העובדה שפנו אל תושב תל-אביב ולא אל מישהו בירושלים הייתה, אני משער, פרי מחשבה שחוקרי ירושלים הם מלומדים כבדי ראש ורציניים, ושעריכת ידיעון המיועד לקהל הרחב היא משימה המתאימה לעיתונאי צעיר מתל-אביב. הפנייה כמובן הפתיעה אותי, אבל, עלי להודות, כמי שטרם על כתיבת עבודת הדוקטור שלו, לא הייתי מאושר במיוחד מהגדרתי כעיתונאי.

נפגשנו אחר צהריים אחד בבית קפה בתל-אביב והעליתי הצעה אחרת: לא ידיעון אינפורמטיווי, ולא רק פרסום של דיוני 'קתדרה בעל-פה', אלא רבעון. ההשראה לרעיון באה לי לאו דווקא מכתבי-העת החשובים למדעי היהדות, כמו 'ציון', שכמי שלא למד בהוג להיסטוריה של עם ישראל, בקושי הכרתי אותם, אלא מהרבעון 'קשת', שהכרתי היטב, ושההצלחה של עורכו, אהרן אמיר, להוציא כסדרו שנה אחר שנה הרשימה אותי מאוד.

לא היה צורך במאמץ רב מצדי לשכנע את יהודה בן פורת להסכים לרעיון. אולי בעצם זו הייתה כוונתו מלכתחילה, אבל לא היה בטוח שאפשר יהיה להוציאה לפועל בטווח הקצר. אין לי מושג גם מה הביא אותו לתת אמון באדם שלא הכיר כבר לאחר הפגישה הראשונה. בכל מקרה ללא תמיכתו הבלתי נלאית לא היה אפשר להתגבר על אי האמון וההסתייגויות מצד רבים וטובים ולהוציא לאור את החוברת הראשונה תוך זמן קצר יחסית. יהודה קיבל את הדעה שאם נוכיח שאפשר להוציא לאור רבעון, הוא יהפוך לבמה נדרשת בקרב קהילת החוקרים.

ב־22 בדצמבר 1975 שלח לי יהודה בן-פורת מכתב שהוא בעצם מסמך היסוד של 'קתדרה'. בין היתר כתב שם:

ד. המתכונת: כבר בידיעון זה צריך שהמתכונת תותאם לכתב-עת, אולם מסיבות שונות יש להשאיר את השם 'ידיעון' לע"ע, ולציין את המס' 4 ליד המילים 'דפי מידע' ולהוסיף 'בתולדות היישוב'.
ה. אינפורמציה ישירה על הנעשה ביד בן-צבי תובא בסוף החוברת ולא בראשיתה כמו שהיה נהוג עד כה...

לסיכום: המעבר מ'ידיעון' לכתב-עת בתולדות היישוב חייב להיות אטי והדרגתי וככל שהידיעון מס' 4 יהיה דומה לקודמו כן ייטב.

יהודה בן-פורת הסכים אפילו להביא בידיעון' מודעות פרסומות הקשורות לתולדות היישוב, וכן הסכים ל'מעשה כפירה' כמו הוצאתו לאור של הידיעון בתל-אביב!

המעבר לא היה 'אטי והדרגתי'. החוברת הראשונה הופיעה כתשעה חודשים לאחר הפגישה הזאת, ולא כידיעון מספר 4, אלא כ'קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה' מספר 1. ליהודה בן-פורת לא היה

שום קושי לשנות את דעתו ולהסכים למתכונת חדשה ובלי להכשיר את הקרקע לשינוי הזה, שהיה ככל הנראה שינוי מהפכני בעיני כמה מחכמי ירושלים שהיו קשורים לידי יצחק בן-צבי.

רק לימים למדתי מה היו הסיבות השונות שבגינן ביקש להשאיר לתקופת מה את השם 'דיעון' ומדוע סבר שיכל שהדיעון מס' 4 יהיה דומה לקודמו כן ייטב'. מתברר שהיה צריך להתגבר על לא מעט מכשולים מבית כדי לשכנע שיש מקום לכתב-עת מיוחד להיסטוריה של ארץ-ישראל. לימים נודע לי שפרופ' בנימין מזר השליך בחמת זעם לרצפה את החוברת הראשונה, שיהודה בן פורת הביא לו. ההתנגדות התבססה לא רק על טענות עקרוניות, כגון שתולדות ארץ-ישראל אינן תחום מחקר לגיטימי נפרד, ושהיסטוריה של המאה התשע-עשרה והעשרים היא 'ז'ורנלסטיקה', אלא גם על טענות מעשיות יותר, שלא ייצא חומר ראוי לכלכל ארבע חוברות בשנה, ושגם מסיבות מערכתיות זוהי מטלה כבדה מדי להוציא רבעון בצורה סדירה. הטענה הזאת, דרך אגב, הוסיפה להישמע בישיבות המערכת גם בשנים הבאות, ומדי פעם חזרה ועלתה בהן ההצעה להסתפק בשתי חוברות בשנה ואפילו בשנתון. דעתי שלי הייתה שרצוי שמחברים לא ימתינו תקופה ארוכה מדי עד שמאמריהם יפורסמו, וכי רבעון יעודד את המחקר. המספר הגדול של החוקרים שפרסמו את מחקריהם הראשונים ב'קתדרה', ושכתבו בידיעה שתהיה להם במה לפרסום, יעיד עד כמה נכונה הייתה העמדה הזאת. כמו כן סברתי שרבעון יוכל ליצור קשר הדוק ורצוף עם קהל הקוראים. אם הצלחתו של כתב-עת נמדדת בין היתר ביצירת קשר רצוף בין המחקר ובין קהל הקוראים, 'קתדרה' היא סיפור של הצלחה מרשימה.

נתקלנו גם בביקורת מסוג אחר. היו בין מלומדיה של ירושלים שדעתם הנחרצת הייתה שתצלומים מקומם יכירם בכתב-עת פופולריים אבל לא בכתב-עת מדעי. אחרים סברו, באותה נחרצות, שמחקרים בנושאים שונים בתחום התרבות והאמנות אינם ראויים להתפרסם בכתב-עת להיסטוריה המכבד את עצמו. בסיכומי של דבר נראה לי כי אחד ההישגים החשובים של 'קתדרה' הוא בכך שהרחיבה והעשירה את מגוון התחומים והנושאים של מחקר ארץ-ישראל לתקופותיה והגדילה את מספר הדיסציפלינות השותפות במחקר זה. בתחומים לא מעטים היה הרבעון חלוץ ההולך לפני המחנה.

יהודה בן-פורת חסך ממני בשעתו חלק מהביקורת הזאת ותמך ללא הסתייגות בקו שאימצנו. על האמון והתמיכה אני אסיר תודה לו מאז ועד היום.

★

מהשנה הראשונה נדרשנו להוכיח שיש מקום לכתב-עת מיוחד לתולדות ארץ-ישראל, וכי אפשר להוציא לאור רבעון ולהקפיד על לוח הזמנים. בחוברות הראשונות היה מקום רב לדיוני 'קתדרה בעל-פה', שנתנו במה לחידושי מחקר ולדיאלוג ישיר ופומבי בין השקפות שונות בנושאים שונים. הפרסום הזה הלך ושקע במשך הזמן, ולבסוף נעלם, בין היתר משום שמספר המאמרים שהוצעו למערכת גדל מאוד, מספר ה'קתדרות בעל-פה' שנערכו במסגרת מרכזי 'יד יצחק בן-צבי' באוניברסיטאות גדול, והמערכת לא רצתה להתחייב מראש לפרסם את הדיונים. החוברות הראשונות

כללו מאמרים רבים שהומנתי וכן סקירות של מקורות וארכיונים וביבליוגרפיות בנושאים שונים. גם הפרסום בתחום הזה נפסק כעבור זמן, ובכך התרחקה 'קתדרה', אולי באופן בלתי נמנע, מאחת ממטרותיה הראשונות: להיות גם כתב-עת אינפורמטיווי שימושי.

הדגש בחוברות הראשונות היה על כ-200 השנים האחרונות בתולדות ארץ-ישראל. נראה היה אז שיש כתיב-עת המוקדשים לתקופות המוקדמות, וכי החוקרים יעדיפו לפרסם בהם, ולא, חלילה, בכתב-עת בעל אופי 'כללי', ואפילו 'פופולרי' משהו. נדמה היה גם שקהל הקוראים יעדיף חוברות המתמקדות בתקופות שונות. לפיכך יזמנו שלוש חוברות שיוחדו לתקופות הקדומות ועורכיהן היו אפרים שטרן (4) ויורם צפרייר (8 ו-11). אחר כך התקבלה - לא בלי ויכוח - הדעה שאין צורך להפריד בין התקופות השונות.

עד חוברת 13 ערכתי את 'קתדרה' לבדי, ואז הצטרפו למערכת ישראל ברטל ויורם צפרייר. השלישייה הזאת ערכה את 'קתדרה' עד חוברת 33 (תשרי תשמ"ח), או יצאתי לשבתון, ובמקומי הצטרף למערכת אמנון כהן. לקראת הופעת החוברת השישית הוקמה גם ועדת מערכת. הסיבה לכך הייתה שכתב-העת זכה אמנם להכרה ולהערכה, אבל כדי שהמאמרים הנדפסים בו ייחשבו בעולם האקדמי כראויים להופיע ברשימות הפרסומים לצורך קידום, נמצא שראוי שתהיה לו מערכת מדעית המורכבת מנציגי האוניברסיטאות השונות. עכשיו, כש'קתדרה' ביססה את עצמה וזכתה למוניטין, לא היה קשה למצוא לה שותפים. גם חוקרים שפה ושם, בדרך כלל מאחורי הקלעים, דיברו בה סרה, ידעו למצוא את דרכם אליה ואף לתגוג עמה את יובל המאה.

המבנה המערכתי החדש תרם תרומה נכבדה לאיכותו, למעמדו וליוקרתו של כתב-העת. ביקורת ומחלוקות הוסיפו מדי פעם ללוות אותו וכמה מאמרים אף עוררו פולמוס פומבי. מדי פעם נשמעו טענות על 'ירידת הרמה', בגין מאמר זה או אחר, שנדון ברותחין.

פולמוס כזה עורר המאמר שפרסם יורם בר-גל בחוברת 27, 'ביצות עמק-יזרעאל - אגדה ומציאות'. התגובות עליו היו קשות ונוזעמות ונמשכו עד 'קתדרה' 32. ממרחק השנים ולאורם של ויכוחים אחרים נראית הסערה שחולל המאמר הזה פתטית למדי. בכל מקרה מכתבים למערכת טענו כי 'קתדרה' נתנה במה למבקשים לקעקע - לא פחות ולא יותר - את מעמדה של ההתיישבות החלוצית בעמק יזרעאל בתולדות היישוב, והנהלת 'יד יצחק בן-צבי' נדרשה לערוך שידור מערכות בכל הנוגע להליכי קבלת המאמרים לדפוס וכדומה. לרגע נדמה היה ש'סערת הביצות' תטביע את 'קתדרה'.

★

נחזור לפתיחת הדברים. השיקולים שהניעו אותי להפוך את 'קתדרה' מיד בראשיתה לרבעון, ולא להסתפק בממה לפרסום דיוני 'קתדרה בעל-פה' ומידע על פעילות 'יד יצחק בן-צבי', היו שניים: האחד, אין לכתד, אמביציה אישית לערוך כתב-עת, והאחר, ההנחה כי אוניברסיטאות בישראל צמח דור של חוקרים העוסק בתולדות הארץ, אך אין לו במה אקדמית ראויה משלו. אין ספק שהעניין במחקר ארץ-ישראלי היה בחלקו תוצר של התפתחות תודעה לאומית-טריטוריאלית, אבל לא פחות מכך הוא היה תוצר של העניין המובן מאליו בקורות הארץ שבה חיה קהילת החוקרים והנגישות של

חומר המקורות. העניין של החוקרים השתלב בעניין שגילה ציבור רחב בנושאים האלה, דבר שהביא לרבעון מראשיתו קהל קוראים של אלפים.

להופעת הרבעון קדמה כמובן פעילות ענפה של מחקר תולדות ארץ-ישראל, מחקר שקיבל בשנות החמישים והשישים לגיטימציה אקדמית. באמצע שנות השבעים כבר הייתה תשתית מחקרית נכבדה מאוד בכמה תחומים והיו התחלות והקדמות בהרבה תחומים אחרים. אבל לא אטעה אם אומר שהרבעון תרם תרומה חשובה להפיכת תולדות ארץ-ישראל לכל תקופותיהן ולמכלול היבטיהן לנושא מרכזי של המחקר ההיסטורי בארץ, להרחבת ההוראה בו באוניברסיטאות ואף להקמתם של חוגים לתולדות ארץ-ישראל (תחילה באוניברסיטת חיפה, כבר בשנת 1974, ואחר כך באוניברסיטאות בר-אילן ותל-אביב). 'קתדרה' יכולה לזקוף לזכותה גם את היותה הגרעין שממנו נבט חלק גדול ממאות רבות של ספרים על תולדות ארץ-ישראל שראו אור בכשלושים השנה האחרונות (מהם יותר מ-500 במסגרת ההוצאה לאור של 'יד יצחק בן-צבי'). קשה להעלות על הדעת חיבור בתולדות ארץ-ישראל שלא נזקק בצורה כזאת או אחרת למאמרים שראו אור על דפי 'קתדרה'. על ברכי 'קתדרה' גדל דור גדול של חוקרים צעירים, שחלקם פרסם בה פרסום ראשון. הם תרמו ל'קתדרה', כשם שהיא תרמה להם.

★

הרבעון היה מראשיתו כתב-עת לתולדות ארץ-ישראל וישובה. למערכת הגיעו מכתבי קוראים שטענו כי 'קתדרה' ממצעת לפרסם מאמרים על תולדות היישוב, ואפילו העלו האשמות גורפות כאילו חוללה מגמה של רוויזיה היסטורית שערערה על אי אלו אמונות יסוד של הציונות. נשמעה גם טענה הפוכה, שתכליתו של הרבעון היא ל'המציא' סיפור ציוני על הזיקה היהודית לארץ-ישראל ועל הנוכחות היהודית בה. טענה ממין אחר הייתה כי כתב-עת שעניינו היסטוריה 'לוקלית' יהיה בהכרח כתב-עת בעל אופי קרתני.

לטענות האלה לא היה - ואין - שום שחר. מקורן בעמדות אידאולוגיות קבועות מראש. מראשיתו היה הרבעון פתוח לכל בעלי הדעות והתפרסמו בו מחקרים על כל העמים והתרבויות ששכנו בארץ-ישראל, שלטו בה, גילו זיקה אליה, תרמו להתפתחותה והשפיעו על ההיסטוריה שלה. די למנות למשל את המאמרים העוסקים בתולדות הערבים והאסלאם בארץ-ישראל כדי לעמוד הן על הקו המנחה של הרבעון, הן על תרומתו הרבה למחקר בנושא זה. הרבעון לא היה יכול להיות קרתני ולו רק בשל העובדה שארץ-ישראל נתפסה בו כבעלת זיקה הן למרחב הגאוגרפי-פוליטי והגאו-תרבותי שבו היא שוכנת הן למרחב הבין-לאומי, הפוליטי והתרבותי, שאליו הייתה קשורה תמיד.

★

ראוי, כמדומה, לתת את הדעת לכך, שהחוברת הראשונה של קתדרה לא נפתחה במבוא ובו הצהרת כוונות, מגמות והבטחות, כדרכם של הרבה מכתבי העת - כאלה שזכו לחיים ארוכים, וגם כאלה שבקושי הוציאו את יומם. נקל היה, כמובן, לפתוח במניפסט פרוגרמטי, אבל הסתפקנו בהקדמה קצרה ועניינית הסוקרת את תוכנה של החוברת הראשונה - דרך בה נהגה המערכת מאז. היו לכך

כמה סיבות: לא ראינו שום נחיצות לתת לגיימצייה למחקר ארץ-ישראלי כתחום מחקר עצמאי, שכן כבר היתה לו לגיימצייה והיסטוריה נכבדה של הישגים לפני הופעת קתדרה; לא ראינו שום צורך להקדים בתיחום גבולותיה של ארץ-ישראל, משום שהנחנו, שכותבי המחקרים עצמם ידעו להבחין מה שייך בכל תקופה ותקופה, מטעמים שונים, להיסטוריה של הארץ, ומה אינו שייך לה; לא הצהרנו על כוונתנו של כתב העת החדש להיות במה לכל מחקר העונה על אמות המידה של מחקר היסטורי; גם לא הצהרנו כיווני דרך מחקריים חדשים ואף לא על כוונתנו להיות פתוחים לכל נושא ולכל דיסציפלינה.

לא עשינו כל זאת לאו דווקא מחמת צניעות יתרה, או בשל הזירות לא להבטיח דברים, שקל להבטיחם וקשה יותר לקיימם. בחרנו בדרך הזאת, משום שכל הדברים הנזכרים לעיל נראו לנו מובנים מאליהם. העדפנו לתת לכתב העת לדבר בעד עצמו. מפרספקטיבה של מאה חוברות נראה לי, שטוב שכך בחרנו לעשות. בתום עשרים וחמש שנות הופעה סדירה, מאה החוברות שראו אור מאז ועד עתה, והמכלול הגדול של המחקרים שהתפרסמו בהן, על נושאים הרבים והמגוונים, הן, בסיכומו של דבר, הביטוי הטוב ביותר להצהרת הכוונות בכל הנוגע למה שקיוונו להשיג למן ראשית דרכה של קתדרה, והן גם הביטוי הטוב ביותר לציפיותינו בכל הנוגע לתרומתו של כתב העת למוזקר תולדות ארץ-ישראל.

★

איני יודע אם כל מי שנטלו חלק בראשיתו של הרבעון האמינו שיגיע לחוברת המאה שלו או ציפו שתרומתו למחקר ארץ-ישראלי וגם לתרבות הישראלית תהיה גדולה כל כך. אני מודה שקיוויתי שכך יהיה. תוך כמה שנים הוסרו הספקות, הרבעון התמסד והעורכים לתקופותיהם תיקנו, הוסיפו ושיפרו מאוד את איכותו. אולם נראה לי כי הוא הצליח להפוך למוסד ולנכס משום שבשנותיו הראשונות נקבעו וקובעו כמה מאבני היסוד שלו: הופעה סדירה ארבע פעמים בשנה, הקפדה על הליך השיפוט וההבאה לדפוס, הקפדה על הצד האסתטי, חדשנות ופתיחות מרבית. לאחר 25 שנים של הופעה סדירה ו-100 חוברות לא תהיה זו הפרזה לומר שקשה לדעת איך היו מתפתחים המחקר ההיסטורי של ארץ-ישראל והמחקר ההיסטורי בישראל בלי 'קתדרה'.

להצלחה הזאת היו הרבה שותפים: מנהלי 'יד יצחק בן-צבי' (יהודה בן-פורת, ומשנת 1983 צבי צמרת), ישראל ברטל (שערך מהחוברת הראשונה את המדור 'תעודה') ויורם צפרייר, שהצטרפו לעריכה מחוברת 13 (תשרי תש"ם), עורכי החוברות המיוחדות (אפרים שטרן, יורם צפרייר, יהושע קניאל ז"ל) העורכים הבאים אחריהם והמערכת המדעית המתחלפת. לא היה אפשר לעמוד במשימה של הפקת רבעון בלי שיתוף הפעולה של חננאל גולדברג, מזכיר המערכת הראשון, של העורך הלשוני יובל קמרט ז"ל (שפרש בחוברת 18), של פנחס משה (פיני), המעצב הגרפי, ושל כל השותפים לעשייה שבאו אחריהם. זכות גדולה נפלה בחלקי להיות שותף לייסוד 'קתדרה' וללוות אותה בשנים הבאות.